

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1996

8

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1997, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving van het poortgebouw van het blokhuis te Stavoren, pp. 124-128

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

8

redactie

Mette Bierma

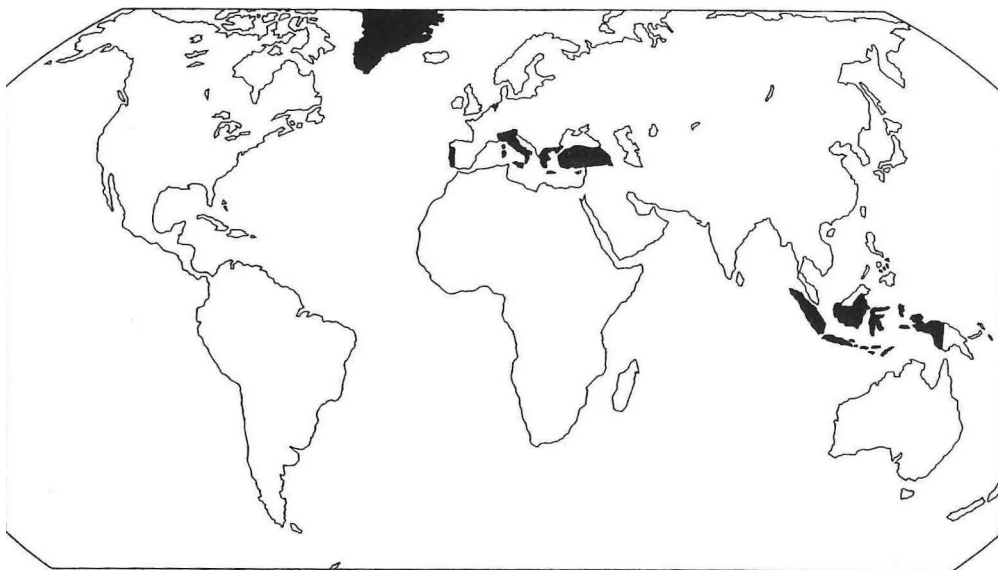
Jurjen M. Bos

Otto H. Harsema

Vakgroep Archeologie

Groningen, 1997

In deze aflevering: Griekenland, Groenland, Indonesië, Italië, Nederland, Portugal, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Delfzijl; 2. Lageland; 3. Haren; 4. Jelsum; 5. Wijnaldum; 6. Rewert; 7. Leeuwarden; 8. Stavoren; 9. Rijs; 10. Oldeholtwolde; 11. Anlo; 12. Gasteren; 13. Balloo; 14. Rolde; 15. Borger; 16. Darp; 17. Meppen.

INHOUD

L.J.M. VAN ES & K. WALCH Een vondst van reuzenhert bij Delfzijl (Gr.)	9
G.J. BARTSTRA Het Toaliaan	11
D. STAPERT & L. JOHANSEN Het <i>ANALITHIC</i> -project en de werktuigen van Oldeholtwolde (Fr.)	15
D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN Ruimtelijke patronen rondom de haard van Oldeholtwolde (Fr.)	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurmakers uit paleo-Eskimonederzettingen in West-Groenland	24
M.J.L.Th. NIEKUS, J.P. DE ROEVER & J.L. SMIT Een vroeg-mesolithische nederzetting met tranchetbijlen bij Lageland (Gr.)	28
S. BOTTEMA & A. WALSWEEER De hazelaar, gesponsord door het klimaat of door de mens?	33
H. BUITENHUIS Asıklı Höyük: vroege domesticatie en veeteelt	38
J.N. LANTING & A.L. BRINDLEY Dateringen voor oorsprong en verspreiding van de Europese boomstamkano	43
J.N. LANTING Het zogenaamde hunebed van Rijs (Fr.)	47
A.L. BRINDLEY Het gebruik van megalietgraven in Noord-Nederland	51
A.D. NEVES ESPINHA Megalithische monumenten in Évora-Reguengos de Monsaraz (Port.)	55
F.A. VEENMAN Landevaluatie in de Pontijnse regio (Zuid-Latium, Italië), dateringsproblemen rond een bronstijd-akkerbouwfase	59
M. KLEIBRINK Weven voor de godin: een labyrint	63

M. ESSINK	
De vondstcontext van bronzen speerpunten, dolken, zwaarden, messen en hals- en armrings uit Noord-Nederland	68
M.J.M. DE WIT	
Een aantal bijzondere Drentse grafvondsten uit de vroege en midden-ijzertijd	71
W. PRUMMEL & M.C.V. VINK	
Dierenbotten uit Argos op het voormalige BAI in Groningen	74
E.J. DROST	
Nederzettingen en landschap in het stroomgebied van de Astura, Zuid-Latium, Italië	79
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (3), het aardewerkonderzoek	84
Y. DIJKSTRA, H.R. REINDERS, V. RONDIRI & Z. MALAKASIÓTI	
Van Duivelsberg tot Rode Rots: de survey van 1996 in de vlakte van Almiros (Griekenland)	89
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & H.R. REINDERS	
Veldwerk in de vlakte van Antiochië	93
S. BOTTEMA, A. SARPAKI, H.R. REINDERS & N. MACGILLAVRY	
Minoïsch Kreta en de uitbarsting van Santorini	97
J.M. BOS, J. SCHEFFER & J.H. ZWIER	
Een terpzool bij Rewert (gem. Littenseradiel, Fr.)	100
C. VERMEEREN & J. SCHELVIS	
Ondernemers in archeologie. Een factor van belang binnen het Nederlandse archeologische bestel	102
J.T. ZEILER	
Offers en slachtoffers. Faunaresten uit de Fortunatempel te Nijmegen (2e eeuw n.Chr.)	105
J.M. BOS & A.J. NIJBOER	
Koninklijke patronage: de edelsmid van Wijnaldum (Fr.)	108
A.J. NIJBOER & C. TULP	
De vloer van een smidse te Wijnaldum (Fr.)	111
D.A. GERRETS	
Waarom was de eigenaresse van de fibula van Wijnaldum een koningin?	115
H.A. GROENENDIJK, P.B. KOOI & M.J.L.Th. NIEKUS	
Een Olde Hof te Haren (Gr.)	118

A. JAGER	
Camminghaburg te Leeuwarden en Dekemastate te Jelsum (Fr.)	121
A. UFKES	
Het archeologisch onderzoek van het 'Blokhuys' te Stavoren, gem. Nijefurd (Fr.)	124
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Prospectie, tussen drijfzand en beleid: Stavoren (gem. Nijefurd, Fr.)	129

Voorwoord

Deze achtste aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen in 1996.

Een belangrijke gebeurtenis voor het onderzoek in dat jaar was ook de toewijzing van twee grote projecten door de Stichting voor Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Het Italische project hangt nauw samen met het werk dat door P.J.A. Attema en anderen in deze en eerdere *Paleo-aktueels* is beschreven. Dit onderzoek wordt samen met de Vrije Universiteit uitgevoerd. Het andere project, samen met de Universiteit van Amsterdam over de opkomst van het Friese koninkrijk, is voortgekomen uit de opgravingen in Wijnaldum, waarover eveneens uitvoerig is bericht.

In totaal zullen acht promotie-onderzoekers en twee post doc-onderzoekers de gelederen van de drie instituten komen versterken.

Paleo-aktueel houdt U op de hoogte.

DIERENBOTTEN UIT ARGOS OP HET VOORMALIGE BAI IN GRONINGEN

Wietske Prummel en Marja Vink

Op de zolder boven de archeozoölogische werk-kamer van de Vakgroep Archeologie staat sinds jaar en dag een doosje met twintig dierenbotten. Het opschrift luidt: "Argos, Griekenland / uit offergroef in tempel / dierlijke beenderen". Zij zijn onder nummer N 1928/IV 1-20 ingeschreven in de inventaris van het Biologisch-Archaeologisch Instituut. De N van dit inventarisnummer staat voor naturalia, d.w.z. voortbrengselen der natuur. De gegevens op het getypte inventarisbriefje zijn: "Merk. [= merkteken op de botten]: N 1928/IV 1-20 [de N is overigens niet op de botten vermeld]; Voorige Merken: geene; Herkomst en Vondstomstandigheden: G. [= geschenk] van Prof.Dr. C.W. VOLLGRAFF. Gev. [= gevonden] in offergroef in tempel (van Athena, Q) op de Larissa, Argos, Griekenland; OMSCHRIJVING: Beenderen van dieren". Voor zover bekend zijn de botten nooit onderzocht en is nooit duidelijk beschreven waar ze precies vandaan kwamen. Hernieuwd onderzoek naar de opgraving te Argos blijkt licht op de herkomst te kunnen werpen.

Correspondentie tussen Van Giffen en Vollgraff

Het brievenarchief van het BAI bevat brieven die in 1928 en 1930 gewisseld zijn tussen C.W. Vollgraff, dan hoogleraar klassieke talen te Utrecht (vóór 1916 in Groningen) en A.E. van Giffen, directeur van het BAI.

Op 28-4-1928 schrijft Van Giffen aan Vollgraff vernomen te hebben dat hij in Griekenland gaat graven. Hij wenst Vollgraff succes, waarna hij verzoekt "of U mij in de gelegenheid zoudt willen stellen de gevonden huisdierbeenderen of algemeener de naturalien te bewerken". Van Giffen schrijft het bijzonder op prijs te stellen, "indien het mogelijk was, dat U deze aan mijn Instituut zoudt kunnen en willen afstaan, onder toevoeging van zoo nauwkeurig mogelijke opga-

ven omtrent vindplaats, vondstomstandigheden resp. ouderdom". Hij verzoekt vervolgens "de beenderen niet in de zon te laten liggen, omdat ze dan sterk aangetast worden, ja veelal spoedig uiteenvallen". Op 30-4-1928 antwoordt Vollgraff Van Giffen dat hij zeer gaarne aan diens verlangen zal voldoen "indien men mij wil veroorloven beenderen en naturalien mede te nemen".

In 1929 vond geen correspondentie tussen Vollgraff en Van Giffen plaats. Van Giffen vericht in dat jaar zijn eerste opgraving op het Domplein te Utrecht. Op 2-1-1930 stuurt hij Vollgraff een brief ter toelichting op de brokstukken van een steen met inscriptie van deze opgraving, die hij deze ter ontcijfering had toegezonden. De verdere correspondentie tussen beide heren uit 1930 heeft vrijwel uitsluitend betrekking op deze steen. Over dierenbeenderen uit Argos zwijgen ze in alle talen. Na 1930 wordt niet langer gecorrespondeerd tussen Vollgraff en Van Giffen.

De opgravingen van Vollgraff in Argos in 1928 en 1930

Na een lange onderbreking hervat Vollgraff in 1928 zijn opgravingen te Argos op de Peloponnesos. Ze vinden plaats in de 50x60 m grote binnenhof van het middeleeuwse fort op de Larissa, de bijna 300 m hoge acropolis van Argos. De opgravingen starten begin juni en eindigen op 1 september 1928. Het doel van de opgraving is al het "puin" uit de binnenhof tot op de rots te verwijderen. Aan het eind van de opgraving was 1/4 tot 1/5 deel niet uitgegraven.

Vollgraff legt onder andere de resten bloot van twee tempels uit de tweede helft van de 6e eeuw v.Chr., een noordelijke en een zuidelijke. De noordelijke tempel wordt vertegenwoordigd door de muurdelen f, g, h en i (fig. 1). Vollgraff stelt op grond van de nabij gevonden votieven-

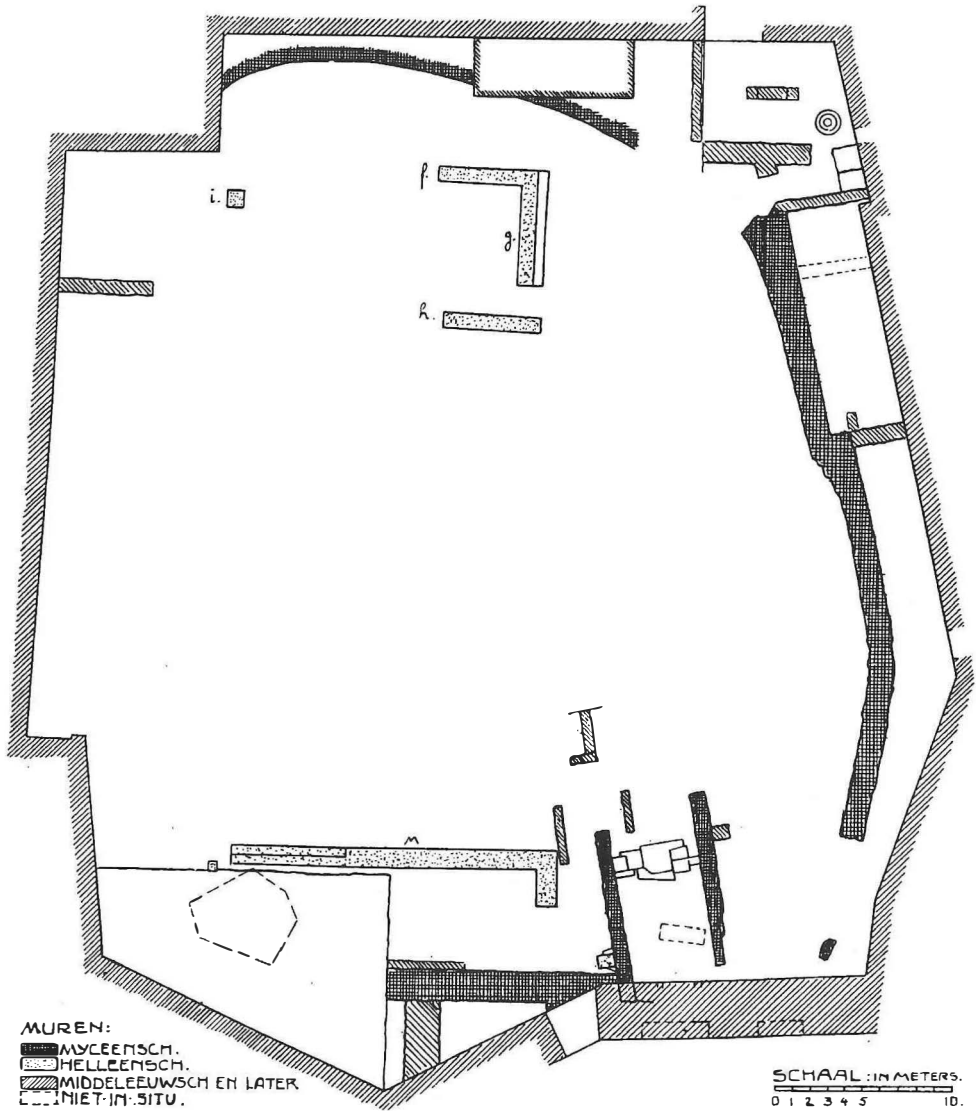

Fig. 1. Plattegrond van de Larissa van Argos (= Plaat IX van Vollgraff, 1928). De letters verwijzen naar muurdelen die door Vollgraff zijn waargenomen. De twintig dierenbotten komen vermoedelijk uit het gebied tussen de letters f, g, h en i.

vast dat deze aan een vrouwelijke godheid moet hebben toebehoord. Deze votieven werden gevonden "in de onmiddellijke nabijheid [van de tempel], en wel voornamelijk niet ver van den N.O. hoek van dezen tempel ...". De votieven zijn tussen ca. 650-550 v.Chr. te dateren, en zijn dus vroeger dan beide tempels. De tweede tem-

pel ligt bij de letter M in figuur 1.

Pausanias trof in de 2e eeuw n.Chr. twee tempels aan op de top van de Larissa (II, 24, 3): één voor Athena en één voor Zeus. Aangezien de noordelijke tempel waarschijnlijk aan een vrouwelijke godheid gewijd was, identificeerde Vollgraff deze als de Athenatempel.

Fig. 2. Laat-geometrisch aardewerk uit de opgravingen van Vollgraff te Argos met vogelafbeeldingen. Getekend door A. Roes (1953).

Vollgraff schrijft dat Klassiek, Hellenistisch en Romeins materiaal (vanaf ca. 480 v.Chr.) in de hele binnenplaats slecht vertegenwoordigd is. Over de tempels schrijft hij: "Op en om de grondvlakken van de beide tempels is een groot aantal fragmenten van geometrisch vaatwerk, daaronder ook van zeer groote en zware potten, gevonden. ... het aardewerk ... zal afkomstig zijn van wijgeschenken en offers bij oudere altaren van dezelfde godheden." Een klein deel van het aardewerk is gepubliceerd (Roes, 1953). Het betreft laat-geometrisch aardewerk, dat gemaakt werd tussen ca. 750 tot 700 v.Chr. Het is gedecoreerd met geometrische patronen; soms ook met figuratieve voorstellingen.

Cultushandelingen vonden in deze periode in Griekenland steeds in de open lucht plaats, bij altaren of andere offerplekken zoals bronnen. In Argos werden in deze periode om te offeren grote potten van hoge kwaliteit gebruikt.

Ook tussen 700-550 v.Chr. werden in Argos cultushandelingen in de open lucht uitgevoerd. Daarvan getuigen de votiefdepots bij de noordoosthoek van de noordelijke tempel. Pas in de tweede helft van de 6e eeuw, vermoedelijk omstreeks 550 of iets later, werden in Argos tempels op de plaats van de vroegere altaren gebouwd.

De herkomst en datering van de dierenbotten

De tekst, tekeningen en foto's van Vollgraff (1928) tonen aan dat de ondergrond waarop de Athenatempel werd gebouwd behoorlijk verstoord is. Alleen de diepere lagen lijken minder

verstoord. Vermoedelijk werd hier het laat-geometrisch aardewerk gevonden. Als Vollgraff lagen met dateerbaar materiaal uit andere perioden had aangetroffen, had hij ze zeker vermeld.

Aangezien de botten uit een offergroef binnen de muren van de Athenatempel komen, is het het meest waarschijnlijk dat zij tezamen zijn gevonden met het laat-geometrisch aardewerk. Recentere lagen waren te verstoord om hierin een offergroef te herkennen. Vollgraff maakt geen melding van later aardewerk onder de beide tempels. Met een slag om de arm dateren wij de botten daarom in de laat-geometrische periode (ca. 750-700 v.Chr.). Zij zullen afkomstig zijn van offers die tijdens deze periode bij openluchtaltaren op de plaats van de latere Athenatempel werden gebracht.

Deze herkomst en datering zijn aannemelijk, maar zekerheid is er niet. Vollgraff vermeldt in zijn publicaties namelijk geen structuren of offergroeven binnen de Athenatempel. Evenmin maakt hij melding van botten.

Van Giffen kan de dierenbotten uit Argos in de tweede helft van 1928 of in 1929, toen hij op het Domplein in Utrecht opgravingen verrichtte, in ontvangst hebben genomen. Vermoedelijk vond de overdracht persoonlijk plaats. Er bevinden zich geen begeleidende brieven in het archief.

Bijna 70 jaar vergetelheid

Van Giffen heeft mogelijk de hoeveelheid dierenbotten die Vollgraff van de opgraving in 1928 voor hem meenam, te gering geacht om ze

Tabel 1. Determinatie van de twintig dierenbotten die C.W. Vollgraff in 1928 meenam voor A.E. van Giffen uit een offergroef in de tempel van Athena te Argos (Peleponnesos, Griekenland). De botten vertonen geen sporen van verbranding.

Skeletdeel	Schaap/ geit	Rund	Gans	Huishoer
Furcula (sleutelbeen)			1	-
Vertebra (wervel)	1	-	-	-
Costa (rib)	3	-	-	-
Humerus (opperarmbeen)	-	-	1	-
Radius (spaaakbeen)	2 *	-	1	1
Ulna (ellepijp)	-	-	-	1
Pelvis (bekken)	-	1	-	-
Femur (dijbeen)	1	-	1	1
Tibiotarsus (scheonbeen)	-	-	1	2
Tarsometatarsus (loopbeen)	-	-	-	2
Totaal	7	1	5	7

* twee individuen

te onderzoeken of te publiceren. Dat kan ook de reden zijn dat hij in 1930 niet opnieuw verzoekt botten voor hem mee te nemen. Na 1928 neemt de praktische betrokkenheid van Van Giffen bij het archeozoölogisch onderzoek af ten gunste van de gewone archeologie. Hij blijft overigens zijn hele leven interesse houden in de tak van wetenschap waarin hij in 1913 was gepromoveerd (Clason, 1983).

De botten uit Argos bleven achter op het BAI, waar zij verschillende interne verhuizingen en een brand in 1991 doorstonden. In 1996 werden ze alsnog, of wederom?, gedetermineerd.

Schaap/geit, rund, gans en kip

Van de twintig botten zijn er zeven van schaap of geit (*Ovis aries* of *Capra hircus*), één van rund (*Bos taurus*), vijf van gans (*Anser anser*) en zeven van kip (*Gallus gallus domesticus*) (tabel 1). Alle botten zijn in goede staat. Vollgraff nam de aanmaning van Van Giffen de botten uit de zon te houden kennelijk in acht.

De botten van schaap/geit en rund zijn alle fragmenten van beenderen. Twee van schaap/geit vertonen hak- of kapsporen ten gevolge van het slachten en uitbenen van de dieren. Een bot van een schaap of geit en het runderbot zijn

aangevreten door honden. Het botmateriaal van schaap/geit en rund lijkt sterk op afval van maaltijden. De botten zijn alle vleeshoudend. Die van schaap/geit stammen van tenminste twee volwassen of vrijwel volwassen dieren.

De vogelbotten zijn, op een opperarmbeen van gans na, compleet. Vraat-, hak- of snijsporen werden op geen der vogelbotten aangetroffen. Alle delen uit het skelet zijn vertegenwoordigd, waaronder de loopbenen, waaraan geen vlees zit. Ganzen en kippen werden kennelijk in hun geheel in de offergroeve geplaatst, of ter plekke gegeten, waarna de botten in de offergroeve terechtwamen. De resten van huishoer vertegenwoordigen tenminste twee dieren: een volwassen hen en een jong hoer van onbekende sekse.

Aan de botten van gans is niet te zien of zij van tamme ganzen of van wilde grauwe ganzen afkomstig zijn. Twee passages in de Odyssee van Homeros geven aan dat tamme (witte) ganzen tenminste al in de 8e eeuw v.Chr. in Griekenland werden gehouden (15.161-162 en 19.536-552). Het is dus niet uitgesloten dat de ganzenbotten van tamme ganzen afkomstig zijn en, gezien de offercontext waarin zij zijn gevonden, is dit wellicht het meest aannemelijk. De kip, waarvan de wilde voorouder niet inheems is in Europa, werd vanaf ca. 1500 v.Chr.

in Griekenland gehouden.

De botten van gans en huishoer zullen afkomstig zijn van vogels die als offerdieren aan Athena werden aangeboden of ter ere van haar werden geconsumeerd. De gefragmenteerde botten van schaaap/geit en rund zullen afkomstig zijn van de delen van de offerdieren die door de deelnemers aan de offers werden geconsumeerd. Kennelijk kregen de honden van Argos daarna de kans de resten van de offers te beknagen.

Vogels op laat-geometrisch aardewerk uit Argos

In de laat-geometrische periode, waaruit de botten vermoedelijk stammen, werden vaak vogels geschilderd op het aardewerk uit Argos; dit gebeurde hier vaker dan in andere plaatsen. Er is onderzocht of er een verband bestaat tussen de vondst van ganzenbotten op de Larissa van Argos, en de voorstellingen van vogels op potten gevonden op de Larissa (fig. 2). Aangezien de vogelafbeeldingen sterk gestileerd zijn, zijn zij moeilijk naar diersoort te identificeren. Grote vogels op hoge potten en met lange, gebogen hals overheersen. Zij verenigen doorgaans kenmerken van verschillende vogels, zoals (zilver)reigers, kraanvogels, flamingo's, trappen en ooievaars. Kortbenige vogels zijn minder goed vertegenwoordigd. Ook deze zijn vaak samengesteld uit elementen van verschillende vogels, zoals pelikanen, ganzen, eenden en zwanen (Courbin, 1966: pp. 392-397).

Alhoewel ganzen misschien, doch hooguit spaarzaam, op het aardewerk werden geschilderd, moet geconcludeerd worden dat er geen verband bestaat tussen het iconografische repertoire van vogels en de vogelsoorten die op de Larissa werden geofferd en gegeten.

Conclusie

De botten die sinds 1928 of 1929 bewaard werden op het BAI/GIA, getuigen van het voorkomen van A.E. van Giffen archeozoologisch onderzoek te doen in Griekenland. Van Giffen legde daartoe in 1928 contact met de klassiek-archeoloog C.W. Vollgraff, die op dat moment opgravingen voorbereidde in Argos. Vollgraff bracht een aantal beenderen voor hem mee. Waarom het onderzoek niet is voortgezet, is on-

duidelijk gebleven.

De botten van schaaap/geit, rund, gans en huishoer zijn met vrij grote zekerheid afkomstig uit een offerplaats voor Athena. De summere aanwijzingen van de opgraver Vollgraff suggereren dat de botten gevonden zijn temidden van laat-geometrisch aardewerk. Zij dateren daarom vermoedelijk uit ca. 750-700 v.Chr. Juist in de laat-geometrische periode zijn allerlei vogels geschilderd op het aardewerk uit Argos en omgeving, zij het dat vooral wilde vogels als voorbeeld tot deze afbeeldingen dienden.

Summary

Twenty animal bones from 'a sacrificial pit in the temple of Athena' at Larissa in Argos, Greece, were kept for almost 70 years at the former Biologisch-Archaeologisch Instituut. The bones were presumably found together with Late Geometric pottery (c. 750-700 BC). The bones, identified as sheep/goat, cattle, (domestic) goose and chicken, are the remains of sacrifices at an 8th-century BC, open-air Athena sanctuary. The birds may relate to the avian figures on the Late Geometric pottery at the site.

Literatuur

- Clason, A.T., 1983. A.E. van Giffen as archaeozoologist. *Palaeohistoria* 25, pp. 1-6.
- Courbin, P., 1966. *La céramique géométrique de l'Argolide*. Paris.
- Roes, A., 1953. Fragments de poterie géométrique trouvés sur les citadelles d'Argos. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 77, pp. 90-104.
- Vollgraff, C.W., 1928. Opgravingen te Argos. *Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde* 66, serie B, No. 4, Amsterdam.